

I. STUDII, CERCETĂRI, ARTICOLE

CONCEPTUL DE MINORITATE, CRITERII DE DEFINIRE ȘI INTERPRETĂRI

SILVIA IORGULESCU*

Abstract:

The concept of minority is the subject of an analytical approach which, in most cases, aims at identifying the specific traits of a group, traits which unite the members of this group and at the same time distinguish them from the rest of the community that encompasses it. These particular specificities may be of an ethnic, religious, linguistic, etc. nature, but beyond these general characteristics, the attempt to define the minority is tangibly and inevitably confronted with a complex casuistry which only makes it even more difficult to encompass in a unique and pertinent definition the particular situation of minorities.

Keywords: human rights, minority, ethnicity, religion, language, non-discrimination.

Résumé:

La notion de minorité fait l'objet d'une approche analytique qui, le plus souvent, vise l'identification des traits spécifiques propres à un groupe, qui unissent les membres de ce groupe et, en même temps, les distinguent par rapport au reste de la communauté qui l'englobe. Ces singularités propres peuvent être de nature ethnique, religieuse, linguistique, etc., mais, au-delà de ces caractéristiques générales, la tentative de définir la minorité se heurte concrètement et inévitablement à une casuistique complexe, qui ne fait qu'alourdir la démarche d'élaborer une définition unique et pertinente qui puisse incorporer la situation des différentes minorités.

Mots-clés: droits de l'homme, minorité, appartenance ethnique, religion, langue, non-discrimination.

1. Introducere

Pornind de la constatarea că o definiție unanim acceptată a conceptului de minoritate, care să devină normă de drept internațional, nu a fost încă adoptată, și mai ales de la constatarea că această lacună poate avea repercusiuni la nivelul aplicării drepturilor comunităților minoritare, articolul are ca scop trecerea în revistă a tentativelor de definire a conceptului, ca punct de pornire pentru delimitarea noțiunii de minoritate.

Lămurirea conceptului de minoritate se dovedește astfel o sarcină deloc ușoară, fiind abordat din variate puncte de vedere, care pun în evidență unul sau altul dintre aspectele considerate definiției. Astfel, minoritatea este definită segmentat, prin raportarea la un unic criteriu cheie, insuficient în sine, dar care, cuprins în ansamblul definițiilor oferite noțiunii, capătă un grad mai mare de relevanță. Vom trece în revistă diferitele abordări teoretice, din unificarea și sintetizarea cărora se poate extrage semnificația acestei noțiuni complexe.

2. Criterii de definire a minorității

2.1. Criteriul numeric

Minoritatea poate fi definită prin raportarea la conceptul de majoritate, adică prin introducerea unui criteriu numeric. O minoritate este, în cadrul

unui teritoriu dat, inferioară ca număr populației statului național din care face parte. Accentuarea factorului numeric se dovedește însă insuficientă și poate genera confuzii, așa cum constată, de exemplu, R. Vandycke¹, care subliniază faptul că definiția unei minorități pe baza numărului de persoane pe care le include antrenează riscul de a garanta aceleași drepturi unor grupuri de persoane de natură foarte diferită sau suprimarea aplicării normelor internaționale în cazul unor colectivități care ar avea dreptul la ele.

De asemenea, se reproșează acestui criteriu și faptul de a fi atât mecanic și extrinsec² – deci nepunând offeri clarificări asupra conceptului de minoritate în sine, ci doar prin simetrie cu majoritatea –, cât și greu de delimitat. Care ar fi, de exemplu, numărul de membri ai unei comunități de la care aceasta se poate considera că avem de-a face cu o comunitate minoritară? În plus, conform acestui criteriu, luat *ad litteram*, se pot exclude din limitele definiției de minoritate comunitățile etnice

¹ A se vedea R. Vandycke, „Le statut de minorité en sociologie du droit. Avec quelques considérations sur le cas québécois”, Col: „Les classiques des sciences sociales”, în „Sociologie et sociétés”, Vol. 26, Nr. 1, 1994, pp. 87-97. Montréal : Les Presses de l'Université de Montréal, p. 10.

² Les minorités linguistiques dans les pays de la Communauté Européenne, Office des publications officielles des Communautés européennes, Nr. : CB-44-85-81 6-FR-C, Luxembourg, 1986, p. 13.

* Dr.

care sunt numeric superioare la nivel local restului populației, dar care se constituie totuși într-o minoritate la nivel național. O astfel de problemă a apărut în cazul Belgiei, când s-a pus problema proiectului de ratificare a Convenției-cadru a Consiliului Europei pentru protecția minorităților naționale. Comunitatea flamandă nu a fost dispusă să accepte ratificarea decât cu condiția ca francofonilor să nu li se acorde statutul de minoritate în sensul Convenției (care nu conține, de altfel, o definiție a termenului de minoritate), nici la nivel federal, nici la nivelul regiunii flamande (unde aceștia sunt mult mai puțin numeroși)³, cu argumentul că aceștia se află într-o poziție co-dominantă, co-majoritară la nivel național, iar faptul că sunt net minoritari în regiunea flamandă nu este suficient pentru a justifica o protecție în sensul celor stabilite de Convenție. Iată, deci, că un astfel de criteriu nu este, în multe cazuri particulare, unul relevant sau măcar unul care poate suscita acceptul unanim și, prin urmare, o previzibilitate a aplicării sale.

2.2. Criteriul de „non-dominanță”

Un alt criteriu, calitativ de această dată, este acela reprezentat de poziția de „putere” pe care o are minoritatea în teritoriul în care se află. Astfel, pentru a i se recunoaște calitatea de minoritate, un grup numeric inferior prin raport cu restul populației trebuie să se regăsească într-o poziție „non-dominantă”, dorindu-se a se evita ca grupurile numeric inferioare, dar dominante din punct de vedere socio-economic să invoce necesitatea aplicării, în cazul lor, a drepturilor acordate minorităților față de un grup majoritar, dar defavorizat socio-economic. Una din exemplificările cele mai cunoscute privind acest aspect a fost situația albilor din Africa de Sud în timpul apartheid-ului. În general, se consideră că minoritățile nu se bucură de autoritate și putere, dar există numeroase excepții care arată contrariul, așa cum este cazul grupului germanofon din regiunea Trentino Alto Adige/Südtirol, care deține majoritatea posturilor la nivelul autorităților locale și este reprezentat în Parlamentul statului italian.

2.3. Criteriul provenienței și al vechimii

Se propune, de asemenea, și un criteriu istorico-geografic, care ia în calcul locul de proveniență al comunităților și data stabilirii acestora în cadrul frontierelor unui stat. Deși în aparență

se bazează pe informații obiective și mai ușor de determinat, acesta generează la rândul său dificultăți importante, care țin de interpretare și nu numai. Chiar și în cazul în care, în toate instanțele, s-ar putea cunoaște cu exactitate locul și momentul stabilirii unei comunități alogene pe teritoriul unui stat, acestei clasificări i se pot încă reproșa mai multe aspecte. Unul dintre acestea ar fi că nu ia în calcul stabilirile succesive, deci realizate la perioade mari de timp, și nici proveniența diversă a comunităților, a căror migrațiune poate fi etapizată, prin trecerea și stabilirea în mai multe teritorii înainte de a rămâne în cadrul unui anumit stat. Aceasta este, de exemplu, situația comunității armenice din România, a cărei stabilire în cadrul granițelor actuale ale țării noastre s-a făcut în mai multe valuri, la o distanță de câteva secole, și a căror proveniență este foarte diferită, datorită condițiilor istorice care au determinat prestabilirea acesteia în mai multe spații geografice înainte de a prinde rădăcini aici. Criteriul istorico-geografic își arată astfel limitele.

În plus, criteriul mai sus menționat nu ține seama de evoluțiile istorice ale unui teritoriu dat – și în special de schimbările de frontieră. Pentru a demonstra inconsistența principiului istorico-geografic din acest punct de vedere, ne vom referi tot la comunitatea armeană, de data aceasta din Transilvania, ai cărei membri au fost maghiarizați sub stăpânirea Imperiului austro-ungar, și care astăzi se consideră armeano-maghiari. Deci, deși proveniți din Armenia, aceștia nu mai sunt, cel puțin declarativ, armeni, unii declarându-se chiar maghiari.

În fine, criteriul ridică o problemă la fel de spinoasă și atunci când trebuie stabilită o linie de demarcație temporală: cât de veche trebuie să fie comunitatea pentru a fi considerată minoritară și dincolo de ce limită aceasta nu mai este considerată astfel? Se pune astfel problema distincției dintre „minoritățile vechi”, stabilite de vreme îndelungată într-un stat, și „minoritățile noi”, provenite dintr-o imigrație mai recentă. Un exemplu este acela al Italiei, unde un anumit număr de minorități istorice sunt protejate printr-o bogată legislație specifică și tratate bilaterale (germanofonii deja menționați, din Trentino Alto Adige, francofonii din Val d’Aoste și minoritarii sloveni din regiunea Friuli-Venezia Giulia), celelalte beneficiind doar de o lege a minorităților lingvistice adoptată în 1999⁴, iar romii ori migranții recentii

³ A se vedea J. Woehrling, „Les trois dimensions de la protection des minorités en droit constitutionnel comparé”, Rapport general prezentat la Journées mexicaines de l’Association Henri Capitant Mexic și Oaxaca, 18 -25 mai 2002.

⁴ „Legea 482/1999 privind minoritățile lingvistice”, in J. Woehrling, „Les trois dimensions de la protection des minorités en droit constitutionnel comparé”.

nefiind incluși în aceste măsuri protective, deși numărul acestora, măcar la nivel local, este mare. Astfel, este cunoscută controversa suscitată la nivel politic și al societății civile italiene de introducerea obligatorie a limbii române cu frecvența de o oră pe săptămână în două școli din provincia Roma, unde românii reprezintă un grup numeros, deși proiectul a fost finanțat în întregime de guvernul României și, mai mult, era vorba despre un schimb intercultural, în care profesori italieni predau în România și invers⁵.

2.4. Criteriul loialității față de propria identitate

Un grup se poate considera o minoritate atunci când demonstrează un grad ridicat de loialitate față de propria limbă, religie și tradițiile proprii, percepându-și în același timp limba maternă și tradițiile naționale (religioase ori laice) ca fiind într-o opoziție cu limba și obiceiurile/tradițiile majoritare și ale altor minorități.

Deși conceptual criteriul poate fi viabil, dat fiind că ține cont de trăsăturile caracteristice și în același timp diferențiatore ale unei comunități în raport cu altele, problemele pe care le ridică sunt la rândul lor de o importanță majoră, în așa fel încât și principiul loialității se dovedește insuficient. Mai întâi că un grup cu particularități lingvistice, religioase și tradiționale proprii nu este același lucru cu o minoritate, trăsături variate la toate cele trei niveluri menționate având, de exemplu, regiunile unei țări. În cazuri extreme, se poate demonstra că populația unei regiuni dintr-un anumit stat, care are trăsături lingvistice dialectale, o altă religie decât cea oficială și tradiții locale aparte, reprezintă o minoritate. În cazul României de exemplu, populația română din județul Oradea vorbește subdialectul crișean, are tradiții locale diferite de cele ale altor regiuni, iar din punct de vedere confesional unii români sunt protestanți sau greco-catolici. Un alt impediment în considerarea acestei definiții ca adecvată este acela că ea poate conduce la absurdități logice. Astfel, oricine respectă tradițiile și religia unei minorități și îi vorbește limba poate fi considerat ca aparținând comunității minoritare în cauză, fără ca criteriul etnic să fie îndeplinit. Invers, se poate considera că aparținătorii unei comunități minoritare care nu-și mai vorbesc limba și nu-și însușesc

religia proprie (din varii motive, inclusiv pentru că se declară atei) nu îndeplinesc criteriile necesare pentru a se califica drept minoritari. În acest fel, se ajunge la o diluare a granițelor conceptului de minoritate, acesta putând fi asumată printr-o declarație sau dezavuată/negată „din oficiu” prin nerespectarea criteriilor amintite.

2.5. Criteriul cetățeniei

La o primă vedere, criteriul care cere ca numai grupurile etnice compuse din persoane având cetățenia statului pe teritoriul căruia se află să fie considerate ca minoritare este cât se poate de logic. Numai având cetățenia unui stat poți fi considerat minoritar în raport cu populația majoritară a statului respectiv. Nimeni nu este minoritar în absolut, ci numai în raport cu altcineva, în acest caz cu cetățenii aceluiași stat care sunt din punct de vedere etnic majoritari. Totuși, interpretând în cheie proprie și ducând la ultimele consecințe acest fapt ușor constatabil, Letonia a făcut din modalitatea de acordare a cetățeniei o pârgie importantă pentru a aplica politici restrictive cu privire la minorități, inclusiv la drepturile lingvistice ale acestora. Astfel, Legea cetățeniei din 1991 acorda cetățenie numai locuitorilor republicii de dinainte de cel de-al Doilea Război Mondial (17 iunie 1940) și descendenților acestora, toți ceilalți locuitori, sosiți în Letonia ulterior, fiind percepuți drept apatrizi, candidați la cetățenie. În 1998, legea s-a schimbat, cetățenia acordându-se cu condiția ca persoanele care o solicită să știe limba, imnul național și istoria Letoniei și să prezinte un aviz de renunțare la fosta cetățenie⁶.

Chiar dacă Letonia a reprezentat un caz extrem, măsurile aplicate fiind justificate de rațiuni istorice, în numeroase țări regula este aceea de a conferi drepturi numai comunităților minoritare ai căror membri sunt și cetățeni ai statului respectiv.

În altă ordine de idei, această exigență are drept consecință faptul că grupurile etnice rezultate din imigrare nu pot reclama aplicarea în cazul lor de drepturi și politici acordate minorităților. De altfel, Consiliu Europei, în Carta limbilor regionale sau minoritare face distincția clară dintre minorități și migranți, specificând că nu sunt considerate limbi minoritare limbile vorbite de aceștia din urmă.

⁵ A se vedea V. Burlă, „Scandal la Roma, pe tema unor cursuri de română în școli: «S-a ajuns la nebunie»”, evz.ro, 3 octombrie 2015, <http://www.evz.ro/scandal-la-romape-tema-unor-cursuri-de-romana-in-scoli-s-a-ajuns-la-nebunie.html> (consultat în mai 2016).

⁶ „Lettonie, Lapolitiqueà l'égard des minorités nationales”, studiu realizat de Universitatea Laval din Canada, Québec, <http://www.axl.cefan.ulaval.ca/europe/lettonie-3polminor.htm> (consultat în mai 2016).

2.6. Criteriul rezidenței

Ca și criteriul cetățeniei, cel al rezidenței este la rândul său restrictiv, acordând statutul de minoritate numai aceluia care au o reședință stabilă într-un stat, ceea ce exclude comunitățile nomade sau semi-nomade, precum romii.

În concluzie, așa cum reiese din inventarierea posibilelor criterii de judecare a noțiunii de minoritate, niciuna dintre abordări, luată separat, nu permite identificarea trăsăturilor specifice prin care o minoritate poate fi îndrituită să se considere astfel și să reclame aplicarea unor măsuri și drepturi protective.

De aceea, un demers suplimentar și necesar este acela de a nuanța valențele posibile ale noțiunii de minoritate prin câteva încercări de definire – care nu au reușit să suscite un acord unanim, dar care au totuși meritul de a pune în evidență și a corela aspectele multiple ale conceptului.

3. Interpretări ale conceptului de minoritate în documentele internaționale

Subcomisia pentru Lupta împotriva Măsurilor Discriminatorii și pentru Protecția Minorităților, creată în cadrul ONU în 1947, realizează, în 1950, un memorandum în atenția Secretarului Națiunilor Unite, intitulat „Definirea și clasificarea minorităților”⁷. Astfel, în acest document se oferă următoarea definiție minorităților: „colectivități care prezintă anumite caracteristici etnice, lingvistice, culturale, religioase etc. și care au un caracter național. Membrii unei minorități astfel definite au sentimentul că se constituie într-un grup sau într-un sub-grup național care diferă de elementul predominant”. În ceea ce privește criteriile de clasificare a minorității, Subcomisia alege următoarele date de identificare: clasificarea din punct de vedere cantitativ/numeric, clasificarea din punctul de vedere al proximității, clasificarea din punctul de vedere al cetățeniei, clasificarea din punctul de vedere al caracterului național al statului, clasificarea din punctul de vedere al originii și al situației în raport cu statul, clasificarea din punctul de vedere al circumstanțelor prin care minoritatea a fost inserată în statul respectiv, clasificarea din punctul de vedere al includerii totale sau parțiale în jurisdic-

⁷ Nations Unies, „Definition and Classification of Minorities”, Mémorandum du Secrétaire général, New York, Doc. E/CN.4/Sub.2/85, 27 decembrie 1949, în A.H. Chalabi Le statut des minorités musulmanes et de leurs membres dans les Etats de l'Union européenne, martie 2015, <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01129093/document> (consultat în iunie 2016).

ția teritorială a statului, clasificarea din punctul de vedere al aspirațiilor comunității.

O altă definiție a fost oferită în 1979 de F. Capotorti, raportorul special al aceleiași Subcomisii pentru Lupta împotriva Măsurilor Discriminatorii și pentru Protecția Minorităților a ONU. Acesta a fost însărcinat să efectueze un studiu asupra drepturilor persoanelor aparținând minorităților etnice, religioase și lingvistice, destinat Adunării Generale a Națiunilor Unite, și să găsească o soluție acceptabilă pe plan juridic internațional la lipsa unei definiții explicite a conceptului de minoritate, care să deschidă calea către acordarea de drepturi și măsuri de protejare a minorităților. Astfel, în urma consultărilor cu statele membre ale ONU, cu instituții și organizații publice sau din societatea civilă (și a modificărilor propuse de acestea), el ajunge la următoarea definiție a minorității: „Un grup numeric inferior restului populației unui stat, în poziție non-dominantă, ai cărui membri – cetățeni ai statului – posedă, din punct de vedere etnic, religios sau lingvistic, caracteristici diferite de cele ale restului populației și care manifestă chiar și în mod implicit un sentiment de solidaritate, cu scopul de a prezerva cultura, tradițiile, religia sau limba lor.”⁸

Curtea Internațională de Justiție a exprimat opinia că o minoritate reprezintă „o varietate de persoane care trăiesc într-o țară sau într-o localitate dată, care au o rasă, o religie, o limbă și tradiții proprii, care sunt unite prin identitatea acestei rase, religii, limbi, în scopul de a-și conserva tradițiile, de a-și menține cultura, de a asigura instruirea și educația copiilor [...] și de a se ajuta reciproc”⁹.

Revenind la ONU, aceasta a reiterat, în 1984, necesitatea de a da o definiție conceptului de minoritate, iar Comisia pentru Drepturile Omului a solicitat, prin Rezoluția 1984/62, Sub-Comisiei pentru Lupta împotriva Măsurilor Discriminatorii și pentru Protecția Minorităților să redacteze un text din care să reiasă o delimitare conceptuală a termenului de minoritate. La rândul său, Sub-Comisia a încredințat această sarcină unui membru al

⁸ A se vedea M. Călușer, „Regimul drepturilor minorităților în Europa Centrală și de Est”, în S. Levente, „Politici de integrare a minorităților naționale din România”, Centrul de Resurse pentru Diversitatea Etnoculturală, 2008, p. 31, <http://www.edrc.ro/docs/docs/politici/031-166.pdf> (consultat în mai 2016).

⁹ Conform M. Stephens, Linguistic Minorities in Western Europe, Husum 1978, în „Les minorités linguistiques dans les pays de la Communauté Européenne, Office des publications officielles des Communautés européennes, Nr. : CB-44-85-81 6-FR-C, p. 15, Luxemburg, 1986.

său, M. J. Deschênes, care a prezentat următoarea definiție: „Un grup de cetățeni ai unui stat, aflați în minoritate numerică și în poziție non-dominantă în cadrul acestui stat, cu caracteristici etnice, religioase sau lingvistice diferite de cele ale majorității populației, solidari unii cu alții, animați implicit de dorința colectivă de a supraviețui și vizând egalitatea în fapt și în drept cu majoritatea”¹⁰.

După cum se vede, între cele două definiții există mai multe elemente comune, amândouă luând drept criterii relevante calitatea de cetățeni ai statului în cauză, inferioritatea numerică, poziția non-dominantă, trăsăturile etnice, religioase sau lingvistice diferite și dorința de a le prezerva, precum și ideea unei solidarități, la care a doua definiție adaugă un aspect important, și anume dezideratul de a obține drepturi egale cu majoritatea.

În 1992, primul Înalt Comisar pentru Minorități Naționale al OSCE, Max van der Stoep, a oferit la rândul său o definiție a minorității, în care se arată că o minoritate reprezintă „un grup de persoane având caracteristici lingvistice, culturale sau etnice distincte de majoritate; minoritatea caută nu doar să-și păstreze identitatea, dar și să o întărească.”¹¹

Pe 1 februarie 1993, Adunarea Parlamentară a Consiliului Europei adoptă Recomandarea 1201/1993, care conține o definiție a minorității naționale, în Titlul 1, Articolul 1, aceasta fiind percepută ca „un grup de persoane care locuiesc pe teritoriul acestui stat și îi sunt cetățeni; întrețin legături vechi, profunde și durabile cu acest stat; prezintă caracteristici etnice, culturale, religioase sau lingvistice specifice; sunt suficient de reprezentative, chiar fiind puțin numeroase față de restul populației acestui stat sau a unei regiuni a acestuia; sunt animate de voința de a păstra împreună ceea ce reprezintă identitatea lor comună, cu deosebire cultura, tradițiile, religia sau limba lor.”¹²

¹⁰ A se vedea M. Bossuyt, „La définition du concept des minorités en droit international”, Conferința Tribunal Constitucional, ediția 10, din 03 octombrie 2003, cu tema: „La protecció de les minories i els Tribunals Constitucionals”, <http://tribunalconstitucional.ad/10e-aniversari> (consultat în mai 2016).

¹¹ Citat în „Integrarea grupurilor etnice și consolidarea națiunii civice în Republica Moldova”, coord. A. Barbăroșie, O. Nantoi, Institutul de Politici Publice, Chișinău, 2012.

¹² Recomandarea 1201/1993 a Adunării Parlamentare a Consiliului Europei, Guvernul României, Departamentul de Relații Interetnice, Legislație, <http://www.dri.gov.ro/recomandarea-nr-1201-cu-referire-la-un-protocol-aditional-la-conventia-europeana-a-drepturilor-omului-pri- vind-drepturile-persoanelor-apartinand-minoritatilor-nationale/> (consultat în mai 2016).

Este important de subliniat că această ultimă definiție aduce în plus, pe lângă aspectul cetățeniei, ideea unor legături durabile și stabile cu statul în cauză, dar nuanțează criteriul numeric, arătând că acesta este mai puțin relevant decât acela al reprezentativității, despre care însă se poate spune că este unul la fel de vag și de puțin definibil.

De asemenea, conform Minority Rights Group International, „minoritățile sunt grupuri non-dominante, nu întotdeauna inferioare numeric majorității, ai cărei membri posedă caracteristici etnice, religioase și lingvistice care diferă de cele ale restului populației și care demonstrează implicit un simț de solidaritate direcționat spre păstrarea și protejarea culturii, tradiției, religiei și limbii”¹³.

Se remarcă aici lipsa conexiunii obligatorii între cetățenie și statutul de minoritate, subliniindu-se, de asemenea, faptul că inferioritatea numerică a unui grup etnic nu este definitorie.

Tendința de a respinge corelația implicită dintre cetățenie și statutul de minoritate sau chiar dintre rezidență și acesta din urmă se remarcă de asemenea limpede în Observația Generală nr. 23 a Comitetului pentru Drepturile Omului a Națiunilor Unite privind articolul 27 al Pactului privind Drepturile Civile și Politice: „Reiese din termenii folosiți la articolul 27 că persoanele care fac obiectul protecției aparțin unui grup și au în comun o cultură, o religie și/sau o limbă. Reiese, de asemenea, din acești termeni, că aceștia nu trebuie să fie neapărat cetățeni ai statului în cauză. [...] În consecință, statele parte nu pot rezerva exercitarea drepturilor enunțate numai pentru cetățeni”¹⁴.

După cum se vede, majoritatea definițiilor merg în același sens, în unele aspecte importante, dintre care comune tuturor sunt particularitățile de ordin etnic, religios, lingvistic și cultural, precum și dorința de a păstra și de a se implica activ în menținerea acestor trăsături specifice.

Pe baza acestor criterii, se poate ca, pe viitor, să se ofere o definiție complexă și pe cât posibil completă a conceptului de minoritate, înlăturând astfel interpretările subiective ale noțiunii și consecințele acestor interpretări.

¹³ A se vedea R. A. Petraru, „Minoritățile în context legislativ”, Ed. Adenium, Iași, 2015, p. 92.

¹⁴ A se vedea J. Woehrling, „Les trois dimensions de la protection des minorités en droit constitutionnel comparé”, p. 106-107.